

Петро Кулаковський

ОСТРОЗЬКА ОРДИНАЦІЯ: ЗАДУМ ФУНДАТОРА І ПРАКТИКА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Поява ординацій (особливого способу – «устави» впорядкування приватних маєтностей) у Речі Посполитій була пов'язана з бажанням глав найзаможніших родин зберегти весь економічний потенціал своїх володінь в одних руках. Інколи (як у випадку князя Януша Острозького) додавався факт загрози (ймовірної чи існуючої) припинення продовження чоловічої лінії в родині. Перші ординації в Речі Посполитій виникли наприкінці XVI ст. Піонером їх створення в країні став віленський воєвода Миколай-Криштоф Радзивіл «Сирітка». Фундаційний привілей він видав у 1586 р., а 1589 р. його ініціатива отримала підтвердження на сеймі. Її специфікою стало те, що ординація фактично складалася з трьох автономних частин – Несвізької, Клецької й Олицької¹. Як зауважила Тереза Зелінська, «Сирітка» запропонував модель господарювання у вигляді ординації, яка стала предметом наслідування для інших магнатів Речі Посполитої. Невипадково, що творці наступних устав на свої маєтності Ян Замоїський і Януш Острозький були спорідненими з «Сиріткою», а Зигмунт Мишковський підтримував з віленським воєводою дуже жваві контакти². Ординація, закладена коронним канцлером і гетьманом Яном Замоїським, також була підтверджена сеймом 1589 р. Щоправда, якщо стосовно устав Радзивілів сейм визнавав вже dokonаний факт, то ініціативу Замоїського він затверджував попередньо, відзначаючи, що його її дітище з'явиться в майбутньому (*in futurum*). Зважаючи на цей факт, сеймова конституція передбачала запис тексту фундаційного привілею до трибунальських книг у Любліні, що мало засвідчити набуття ним юридичної сили³. Втім впровадження в життя Замоїської ординації було більш динамічним. І цьому сприяла концентрація маєтностей в одних руках, на відміну від устав Радзивілів, де тривав її поділ на три окремі частини. Якщо на початок існування Замоїської ординації до її складу входило 2 міста і 39 сіл, то під кінець життя Яна Замоїського – вже 23 міста і

¹ *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616), wojewoda wileński. – Warszawa, 2000. – S. 230-231.

² *Zielińska T.* Ordynacje w dawnej Polsce // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1977. – R. 67. – S. 28.

³ *Volumina constitutionum*. – Warszawa, 2008. – T. 2, vol. 2: 1587-1609. – S. 114.

816 сіл⁴. З огляду на це, для наступних устав саме Замоїська слугувала як взірець практичної їх реалізації та фундаційних актів. Саме за таким взірцем засновувалася і ординація Мишковських (Пінчовська). У 1601 р. сейм дав згоду на її фундацію⁵. До її складу увійшли 3 міста і 78 сіл. Четвертим за часом ініціатором створення приватної устави на маєтності став князь Януш Острозький.

Одночасно дослідники намагалися дати відповідь ще й на питання «Звідки брали зразок магнати Речі Посполитої для своїх ординацій?». Т. Зелінська вважала, що їх модель була запозичена з Італії⁶. Для такого твердження були певні підстави. Радзивіл «Сирітка», першопроходець створення ординації в польсько-литовській державі, у 1566 р. відвідав Італію⁷. У Падуанському університеті, при чому на відділі права, протягом 1561-1563 р. навчався Ян Замоїський⁸. Навчалися й бували в Італії Мишковські: Петро – в Падуї та Римі, його небіж Зигмунт – в Мантуї⁹. Януш Острозький Італію, правдоподібно, не відвідував, але це не мало істотного значення, тому що правові засади ординації були закладені раніше – Миколаєм-Криштофом Радзивілом і Яном Замоїським.

Інший дослідник Александер Мелень віддавав перевагу рецепції цієї форми спадкування маєтностей з німецьких земель¹⁰. На користь цієї версії можна навести докази. Віленський воєвода «Сирітка» не просто відвідував Священну Римську імперію німецької нації, але й навчався в Страсбурзі та Тюбінгені науці римського цивільного права¹¹. Ян Замоїський теж деякий час навчався в Страсбурзі, хоча основну освіту здобув у Падуанському університеті. Януш Острозький довгий час (1570-1573 рр.) пробув при дворі Габсбургів¹². Достеменно невідомо, чи навчався він протягом цього часу в якомусь з німецьких університетів, але навіть придворна освіта передбачала знайомство з місцевою правовою системою.

Отож, слід вважати, що на оформлення ординацій в Речі Посполитій впливали як італійська, так і німецька правові традиції. Обидві опиралися на римське право, яке остаточно було оформлене в Зводі цивільного пра-

⁴ *Tarnawski A.* Działalność gospodarza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego (1572-1605). – Lwów, 1935. – S. 44; *Orłowski R.* Szkice z dziejów Ordynacji Zamojskiej w XVIII wieku. – Zamość, 2011. – S. 26.

⁵ *Volumina constitutionum.* – T. 2, vol. 2. – S. 284.

⁶ *Zielińska T.* Ordynacje w dawnej Polsce. – S. 19.

⁷ *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. – S. 40-43.

⁸ *Chachaj M.* Studia zagraniczne Jana Zamoyskiego (Fakty, domysły, nieporozumienia) // *Czasy Nowożytne.* – Warszawa, 2013. – T. 26. – S. 35-52.

⁹ *Hajdukiewicz L., Kowalska H.* Myszkowski Piotr h. Jastrzębiec (ok. 1510-1591) // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1977. – T. 22. – S. 383, 404.

¹⁰ *Melény A.* Ordynacje w dawnej Polsce. – Lwów, 1929. – S. 43-44.

¹¹ *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. – S. 35-36.

¹² *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – Київ, 2012. – С. 1219.

ва імператора Юстиніана. У Високому середньовіччі переважно зусиллями глоссаторів і постглоссаторів італійських університетів це право було пристосоване до існуючої правової ситуації. Однак в Італії рецепція норм римського права обмежено виходила за межі університетів, тобто мала головним чином теоретично-споглядальний характер¹³. Перелом в такому відношенні до рецепції римського права відбувся в Священній Римській імперії німецької нації, де з кінця XV ст. римське право стало основою загальноімперського судочинства¹⁴. Зважаючи на такі тенденції в рецепції римського права в країнах Західної Європи, можна вважати, що на польську-литовську модель ординації впливали італійська теорія та німецька практика застосування норм римського права. Якщо шукати аналогію цієї моделі в римському праві, то слід вважати, що такою є один з видів заповідальних відказів – фідейкоміс (лат. *fideicommissum*). Один з фідейкомісів – сімейний – передбачав, щоб один з спадкоємців зайняв місце (як юридичне, так і майнове) глави родини, який укладав заповідальний відказ¹⁵. У німецькому праві інститут фідейкомісу отримав подальший розвиток. Виокремилися три засади спадкування при фідейкомісах. При сеньйораті майно успадковував найстарший член родини, при майораті – найближчий за ступенем спорідненості; *primogenitura* передбачала наступництво з врахуванням і найближчої спорідненості, і старійшості в лінії. На думку А. Меленя, саме остання засада стала основою для повстання інституту ординації в Речі Посполитій¹⁶.

Які особисті мотиви рухали Я. Острозьким в його планах заснування подібного інституту? Над створенням уставу на маєтності князь Януш Острозький задумався ще на початку XVII ст. у зв'язку з відсутністю нащадка чоловічого роду – від першого шлюбу з Сусанною Середі князь мав дві доньки, від другого з Катажиною Любомирського – сина Василя-Войтеха, що помер малолітнім у 1600 р. Коли князь одружився втретє у 1612 р. з Теофілею Тарлувною, це вже на його переконаність в необхідності створення ординації не вплинуло. Януш-Володимир – син від цього шлюбу князя – також помер малолітнім у 1618 р.¹⁷ Загроза померти без спадкоємця чоловічої статі, безумовно, була однією з причин бажання князя створити ординацію, але не єдиною. Іншим мотивом, що рухали Я. Острозьким, виступали особисті амбіції. Януш, займаючи уряд краківського каштеляна, вважався першим світським сенатором Речі Посполитої, був однією з найбагатших осіб

¹³ Аннерс Э. История европейского права. – Москва, 1996. – С. 158-181.

¹⁴ Ливанцев К.Е. История государства и права Средних веков. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 90-91.

¹⁵ Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения). – Москва, 1989. – С. 132-133.

¹⁶ Меленя А. Ordynacje w dawnej Polsce. – S. 43-44.

¹⁷ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Київ, 2008. – С. 308.

держави, користувався значним впливом на королівському дворі, тому трактував себе не нижче, ніж Миколай-Криштоф Радзивіл «Сирітка», Зигмунт Мишковський чи Ян Замойський. Звідси виникало бажання зафіксувати свій статус в очах нащадків, а збереження цілісності належного йому маєткового комплексу мало це зреалізувати.

Перші заходи щодо створення устави на маєтності краківський каштелян розпочав, як вважає Томаш Кемпа, у 1605 р. На його думку, вже сейм 1605 р. висловив таку згоду Я. Острозькому¹⁸. Можливо проект відповідного рішення й існував, але воно не було ухвалено сеймом, що завершилося без прийняття конституцій¹⁹. Василій Ульяновський ствердив, що сейм 1606 р. схвалив конституцію, яка наклала заборону на створення ординацій²⁰. Однак і цей сейм завершився без ухвал, тому не могло бути й подібної конституції²¹. Натомість, лише сейм 1609 р. видав конституцію про право Острозького заснувати ординацію в майбутньому. Щоправда, в тексті конституції зазначається, що це питання обговорювалося на декількох попередніх сеймах²². Здається, раніше воно не могло бути вирішеним, оскільки під час Рокошу Миколая Зебжидовського 1606-1607 рр., особливо в початковий його період, краківський каштелян довгий час балансував між роялістами і противниками короля²³. Власне кажучи, вагома роль Я. Острозького в замиренні рокошан і вплинула на позитивне рішення короля Сигізмунда III щодо ініціативи краківського каштеляна. Зрештою, не слід забувати про ще один аспект, який опосередковано впливав на початок правового оформлення ординації. Слід гадати, що реалізувати задум Януш не міг до смерті свого батька Василя-Костянтина. Попри те, що маєтки останнього були в 1603 р. поділені між Янушом і його братом Олександром, Василь-Костянтин залишив у своєму пожиттєвому користуванні (*usufructi*) значну частину поділених маєтностей і лише після його смерті ці маєтності стали фактичною власністю Януша та нащадків померлого у 1603 р. Олександра.

Сеймова конституція 1609 р., як і у випадку з Я. Замойським, передбачала, що устава на маєтності Я. Острозького набуде юридичної сили після її запису до трибунальських книг в Любліні. За підрахунками дослідників, князь принаймні 5 разів (1609, 1614, 1615, 1616, 1618) змінював текст ординації. Її спадкодавцем спочатку мав бути його племінник, син Олександра Острозького Костянтин, наступним – його брат Януш. Однак відносини з небожами склалися у Януша проблематично. У текстах приватної устави 1615 і 1616 рр. Януш з великими застереженнями ще розглядав їх як можли-

¹⁸ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2002. – S. 150.

¹⁹ Volumina constitutionum. – T. 2, vol. 2. – S. 334.

²⁰ Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький... – С. 1238.

²¹ Volumina constitutionum. – T. 2, vol. 2. – S. 335.

²² Ibidem. – S. 385.

²³ Кемпа Т. Dzieje rodu Ostrogskich. – S. 146-147.

вих спадкоємців²⁴. Нехіть до племінників, очевидно, утримувала краківського каштеляна від того, щоб вписати текст ординації до трибунальських книг. І лише після народження у 1617 р. сина Януша-Володимира краківський каштелян вирішив це зробити. У наступному, 1618, році текст приватної устави краківського каштеляна був вписаний до книг Люблінського трибуналу²⁵. У її тексті зазначається, що вона дозволена конституцією сейму 1618 р. та постанала з ініціативи монарха. В дійсності сейм 1618 р. не видавав подібної конституції²⁶. Втім, не виключено, що питання довготривалого становлення ординації могло обговорюватися на цьому сеймі.

Уставу князя, вписану до книг Коронного трибуналу в Любліні, засвідчили його маршалок Матей Лешневський, велюньський депутат Анджей Рихловський, депутати з Київського воєводства Філон Стрибиль і Федір Єлець та київський земський писар Федір Проскура-Суцанський. За цим актом, ординація мала охоплювати практично всі маєтки князя, розташовані в малопольських й українських воєводствах Речі Посполитої.

Число населених пунктів, включених до приватної устави, постійно змінювалося. Станіслав Кардашевич припустив, що до її складу входило 24 міста і 592 села²⁷. Сучасний польський дослідник Збігнев Анусік вважає, що до ординації були включені 23 міста і близько 400 сіл; ще 19 міст і близько 140 сіл належали до алодного типу й успадковувалися згідно земського права²⁸. Останні мали бути поділені між внуками краківського каштеляна, однак в дійсності з часом дісталися одному Владиславу-Домініку, а його молодші брати Костянтин-Олександр та Януш-Ісидор отримали частину маєтностей батька Олександра, розташованих у Волинському воєводстві²⁹. Принагідно слід зауважити, що маєтності Я. Острозького, які згідно твердження З. Анусіка отримали алодний статус (зокрема, Тарновський ключ), в тексті ординації трактуються як її частина³⁰. Відтак можна гадати (документальні підтвердження цьому нам не відомі), що такий статус вони отримали пізніше внаслідок домовленостей між Заславськими і дружиною краківського каштеляна Теофілією Тарлувною. До ординації зі зрозумілих

²⁴ *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia.* – Biały Dunajec-Ostróg, 2013. – S. 218-219.

²⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Rkps 362. – S. 187-192; rkps 3174. – S. 51-61; rkps 110. – S. 1015-1033; Biblioteka PAN w Kórniku. – Rkps 340. – S. 86-92.

²⁶ *Volumina constitutionum.* – Warszawa, 2010. – T. 3, vol. 1: 1611-1626. – S. 228-244.

²⁷ Див. наприклад: *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga.* – S. 220; *Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький.* – С. 1239.

²⁸ *Anusik Z. Struktura własności ziemskiej w powiecie pilzneńskim w roku 1629 // Przegląd nauk historycznych.* – Łódź, 2011. – R. 10, nr 2. – S. 84; *Ejusdem. Własność ziemska w powiecie sandomierskim w roku 1629 // Przegląd nauk historycznych.* – Łódź, 2012. – R. 11, nr 2. – S. 48.

²⁹ *Ejusdem. Własność ziemska w powiecie sandomierskim w roku 1629.* – S. 45.

³⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Rkps 362. – S. 187-192; rkps 3174. – S. 51-61; rkps 110. – S. 1015-1033; Biblioteka PAN w Kórniku. – Rkps 340. – S. 86-92.

причин не увійшли королівські староства, які перебували у пожиттєвому держанні Януша – Володимирське, Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Черкаське і Переяславське. Також з неї виключалися маєтності, відписані останній дружині краківського каштеляна Теофілії Тарлувні «до живота» з правом їх здавання в оренду. На користь Теофілії Януш зробив, ймовірно, декілька записів на маєтності. Наймасштабніший з них – на 8 сіл у Сandomирському повіті, 16 сіл у Пiлзненському повіті Сandomирського воєводства, а також волості Старе Село і Тухля на Русі – він вчинив 14 липня 1616 р.³¹ В цілому Теофілії було передано 2 містечка, 2 замки і 55 сіл у Сandomирському і Пiлзненському повітах Сandomирського воєводства та Львівській і Перемишльських землях Руського воєводства. Після смерті батька перших ординатів – київського воєводи Олександра Заславського – наприкінці 1629 р. Теофілія почала одноосiбно господарювати в Тарновському ключі, половину якого вона посідала і раніше. Вдова краківського каштеляна здійснювала це управління до березня 1633 р., коли Владислав-Домінік Заславський став повнолітнім і сквитував Тарлувну з опіки та адміністрації своїх маєтностей. Останні функції Теофілія виконувала з 1628 р., коли померла донька Януша Острозького і дружина Олександра Заславського Евфрузіна. Маєтності, що перебували у доживотті Теофілії, перейшли до Владислава-Домініка наприкінці 1635 р., після її смерті³².

Уставою заборонялися будь-які форми передачі ординатських маєтностей. Але, як показала практика, допускався виняток стосовно маєтностей, щодо відчуження яких був дозвіл сейму. Так, ніби то Януш Острозький передав (продав) якісь добра князю Олександрю Пузині, в подальшому луцькому і острозькому владиці Афанасію. З цим актом не погодився В.-Д. Заславський, який домігся в 1645 р. рішення сеймового суду, згідно з яким владики мав повернути добра до ординації³³. Без сумніву, що йшлося про двір, фільварок і село Великий Мізоч³⁴, а також, ймовірно, Точивику, Бущу, Будераж, Півче, Борщівку і Малий Мізоч. Сумнівно, щоб Я. Острозький відчужував ці добра зі складу свого маєткового комплексу на користь Луцького і Острозького владицтва. Згідно інвентаря маєтків ординації, укладеного у 1621 р. після смерті Я. Острозького в процесі їх передачі белзькому воєводі Рафалу Лещинському як опікуну малолітнього ордината Франциска Заславського,

³¹ Pielas J. Sprawy rodzinne i majątkowe Teofili z Tarłów Ostrogskiej (zm. 1635) // VIII janowieckie spotkania historyczne: Tarłowie. Z dziejów kulturalnych, gospodarczych i politycznych rodu. – Janowiec, 2009. – Т. 2. – S. 97-98.

³² Anusik Z. Struktura własności ziemskiej w powiecie pilzneńskim w roku 1629. – S. 81-83; *Ejusdem*. Własność ziemska w powiecie sandomierskim w roku 1629. – S. 45-46.

³³ Meleń A. Ordynacje w dawnej Polsce. – S. 31, 38.

³⁴ Российский государственный архив древних актов (далі скорочення: РГАДА). – Ф. 389: Литовская метрика, оп. 1, д. 214, л. 272-275.

села Точивики, Буща, Борщівка, фільварок Мізоч входили до її складу³⁵. З більш ранніх джерел відомо, що згідно надання Любарта Гедиміновича близько 1322 р. весь комплект цих сіл мав би належати владцтву³⁶. Однак, ця грамота викликала й викликає серйозні застереження щодо своєї автентичності. Та й внесення її у 1629 р. до Коронної метрики з підтвердження кінця XV ст. та якраз напередодні початку процесу Заславського щодо цих маєтностей дає додаткові підстави у можливій фальсифікації цього документа. Це, однак, не розв'язує питання, коли Мізоч з селами опинилися у складі владцтва. Згідно подимного реєстру 1629 р. всі згадані пункти перебували у власності В.-Д. Заславського як острозького ордината³⁷. Звідси б виникало, що незадовго по тому, в 1631 р., луцький унійний владика Єремія Почаповський розпочав процес з «повернення» згаданих сіл до владцтва³⁸. З передачею луцького і острозького владцтва православному Афанасію Пузині у 1633 р. (формально, входження відбулося 1635 р., а остаточно після смерті Єремії Почаповського 1637 р. і сеймового рішення у 1638 р.³⁹) конфлікт набув нового розвитку. Саме Почаповський започаткував процес з Заславським щодо Мізоча. Невідомо чи він, чи вже Пузина отримав позитивний для владцтва вирок трибуналу в Любліні⁴⁰.

Швидше всього, луцько-острозький єпископ таки укладав маєткову угоду з Янушем Острозьким, але не з краківським каштеляном, а його племінником Янушем-Павлом Олександровичем. У 1618 р. Пузина отримав від нього Суразьку волость із зобов'язанням утримувати шпиталь при церкві св. Трійці в Острозі. Пізніше це стало підставою для його конфлікту з Анною Острозькою, сестрою Януша-Павла⁴¹. Відомо, що єпископ Афанасій наполегливо шукав шляхів збільшення прибутковості владцтва, сильно обкороєного на користь уніатів⁴². Вже 1634 р. він вніс до луцького гродського уряду протестацію, де оскаржував посесію Анною Острозькою Суразької волості, теплим словом згадав Я. Острозького і зазначив, що є ще чимало інших фундацій на церкві й монастирі Острожчини, якими він має опікуватися⁴³. Не виключено, що владика свідомо маніпулював іменем Януша, змішуючи у своїх заявах двох різних представників роду Острозьких. Це давало йому

³⁵ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Острог, 2004. – С. 317-321.

³⁶ Грамоти XIV ст. / Упор. М.М. Пешак. – Київ, 1974. – С. 20-22.

³⁷ Баранович О. Заподнення України перед Хмельниччиною. 1. Волинське воєводство. Заподнення Волинського воєводства у першій половині XVII століття. – Київ, 1930. – С. 36-37.

³⁸ РГАДА. – Ф. 389, оп. 1, д. 211, л. 88-89, 99-100.

³⁹ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – Київ, 2008. – С. 158-162, 167.

⁴⁰ Akta publiczne do interessu ordynacji Ostrogskiej należącej (загальна пагінація відсутня).

⁴¹ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... – С. 451-452.

⁴² Там само. – С. 450.

⁴³ Там само. – С. 452.

підстави висувати претензії на різні маєтності як нащадків О. Острозького, так і ординації. Звідси походили й претензії на Мізоч. Таким чином, ніякого законного відчуження Мізоча й інших маєтностей з ординації до Пузини чи владництва не було, тому не існувало й порушення принципів функціонування ординації.

Інакше виглядала ситуація з плацом у Варшаві, що теж входив до складу ординації. Ще 1657 р. його хотів набути тодішній литовський крайчий Теодор Денгофф⁴⁴. Дата прохання Денгоффа не є випадковою; з такою ініціативою він виступив після смерті Владислава-Домініка Заславського. Його сину Олександр-Янушу щойно виповнилося 6 років⁴⁵. Опікуни хлопчика коронний гетьман Ян Собеський, руський воєвода Станіслав Яблоновський, чернігівський воєвода Станіслав-Казимир Беневський були не проти, але їхні бажання суперечили праву ординації. В 1661 р. зі згоди опікунів було проведено розмежування плацу з сусідніми ґрунтами⁴⁶, але з продажем довелося зачекати. На сеймі 1667 р. опікуни звернулися за відповідним дозволом до сейму і отримали відповідну конституцію⁴⁷. За пізнішими відомостями, Денгофф нібито після досягнення О. Заславським повноліття добився схвалення сеймової конституції в 1673 р., що підтверджувала відчуження плацу⁴⁸. Здійснене таким чином відчуження визнавалося законним і в 1754 р., коли значна частина шляхти Речі Посполитої протестувала проти розподілу ординації, ініційованого останнім ординатом Янушем Сангушком.

А. Мелень стверджував, що випадок з Денгоффом є порушенням правил функціонування устави Я. Острозького⁴⁹. З цим можна було б погодитися, якби не «освячення» цієї процедури сеймом. Тому, все-таки, наведені приклади свідчать, що принципи цілісності ординатського комплексу і заборони відчуження окремих його маєтностей чітко дотримувалися.

Складніше виглядала ситуація з наступництвом ординації. Оскільки її заснували у 1618 р., то першим ординатом слід вважати самого Януша Острозького. На той час його син Януш-Володимир був вже покійним, але князь ще не виключав народження сина. Він в уставі був визначений як перший дідич. Втім такі надії були примарні, тому наступництво згідно її тексту переходило до потомства Евфрузини Острозької та її чоловіка Олександра Заславського. Першим їх представником на чолі ординації став Францішек (він в документі названий «першим ординатом»). На час смерті дядька Януша йому ще не виповнилося 14 років, тоді як згідно устави він

⁴⁴ *Melęń A.* Ordynacje w dawnej Polsce. – S. 29.

⁴⁵ *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 2008. – С. 310.

⁴⁶ *Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780.* – Petersburg, 1859. – Т. 4: 1641-1668. – S. 449.

⁴⁷ *Ibidem.* – S. 449.

⁴⁸ Akta publiczne do interessu ordynacji Ostrogskiej należącej (загальна пагінація відсутня).

⁴⁹ *Melęń A.* Ordynacje w dawnej Polsce. – S. 29.

мав її очолити в 24 роки⁵⁰. У зв'язку з цим у травні 1621 р. був укладений акт тютторії Острозької ординації, яка передбачала визначення ради опікунів щодо її маєтностей⁵¹. До їх числа увійшли краківський біскуп Марцін Шишковський, київський біскуп Богуслав Радошевський, волинський воєвода Януш Заславський, белзький воєвода Рафал Лещинський, воїницький каштелян Миколай Фірлей, кшевський староста Валентин Чермінський, Якуб Лиховський, люблінський війський Мельхіор Міхаловський, юрист Станіслав Сарновський⁵². Більшість цих осіб були пов'язані з померлим краківським каштеляном, а відтак думка останнього при формуванні «ради піклувальників» напевно враховувалася. Однак надії на довготривале ординування Францішека не виправдалися. Наприкінці 1621 р. О. Заславський писав невідомому адресату про несподівану смерть старшого сина і перехід цього права до його молодшого брата Владислава-Домініка⁵³. Згідно Хроніки Острозького фарного костелу, Францішек загинув на католицьке свято апостола Фоми у Заславі внаслідок падіння з недобудованої кімнати замку на мури. Автор рукопису Войцех Вітковський повідомив, що загиблого поховали в Заславі, чим порушили волю Я. Острозького, згідно якої всі померлі ординати мали спочивати і Тарнові, поруч з його могилою⁵⁴.

Перехід прав до 5-тирічного Владислава-Домініка ще більше ускладнив справи ординації. Його опікунами були батьки, майже позбавлені впливу на перебіг цих справ. Останні вирішувалися на з'їздах опікунів устави, які відбувалися рідко і на які прибували не всі представники ради. Хаос призвів до невдоволення колишніх клієнтів Я. Острозького, які згідно його волі зберігали свої колишні держання. Як наслідок, ці клієнти почали шукати протекції у Криштофа Радзивіла чи Томаша Замойського. Сучасники покладали основну вину за це на брацлавського, а згодом київського воєводу Олександра Заславського. Даний факт був визнаний радою опікунів, яка зібралася у травні 1630 р. в Опатові для перевірки виконання останньої волі Януша Острозького щодо свого дітища та у зв'язку зі смертю Олександра Заславського й визнанням повних прав ордината за його сином Владиславом-

⁵⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Rkps 362. – S. 187-192; rkps 3174. – S. 51-61; Rkps 110. – S. 1015-1033; Biblioteka PAN w Kórniku. – Rkps 340. – S. 86-92.

⁵¹ З формальної точки зору А. Мелень мав рацію, коли вважав, що малолітні ординати перебували в опіці (*tutela*), а маєтки ординації – в піклуванні (*cura*) (*Melęń A. Ordynacje w dawnej Polsce. – S. 47*), однак в оригінальних актах це піклування щодо ординації йменується опікою (*tutela*), тому ми дотримуємося останньої точки зору.

⁵² Archiwum główne akt dawnych (далі скорочення: AGAD). – Teki Naruszewicza. – Sygn. 10. – K. 207-207 v.

⁵³ Archiwum Narodowe w Krakowie (далі скорочення: ANK). – Archiwum Sanguszków. – Sygn. 75/II. – S. 780-781.

⁵⁴ *Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 222; Strasływa śmierć Franciska xiążęcia Ostrogi dziedzica majątności wszystkich niebościka P. Krakowskiego / Відчитав Т. Вихованець // Wołanie z Wołynia. – Ostróg, 2006. – № 2 (69). – С. 44.*

Домініком. Одним з найважливіших питань, що мало розглядатися в Опатові, стало урегулювання питання щодо матеріальної компенсації скривджених служебників Я. Острозького, в яких О. Заславський повідбирав уряди і маєтності. Попередні заходи щодо такої компенсації унеможлилювалися О. Заславським, який намагався висунути до своїх нових підопічних нереальні вимоги. Про це повідомляв колишній служебник Януша Острозького Григорій Куницький у листі своєму тогочасному патрону Кристофові Радзивілу: «Я маю між скривдженими 2 тисячі. Пан київський воевода (О. Заславський) спочатку не хотів їх віддати, а потім через белзького воеводу (Р. Лещинського) передав, що віддасть у тому випадку, коли Радзивілу перестану служити»⁵⁵.

Заради об'єктивності, слід зазначити, що опікуни теж намагалися витримати «свій інтерес» в ординації й часто блокували спроби з боку Заславських налагодити нормальне її функціонування. Вже згаданий з'їзд в Опатові 1630 р. не визнав повних прав Владислава-Домініка щодо ординації, хоч така можливість розглядалася. Аргумент для комісії був вагомий – ординат не досяг повноліття – 18 рр. Всупереч думці сучасників, Олександр Заславський якраз намагався заручитися підтримкою клієнтів, насамперед державців ординатських маєтностей, у своєму протистоянні з опікунами. Так, у липні 1623 р. з ініціативи О. Заславського в Опатові відбувся з'їзд представників ординації, на який з'їхалися делегати від її «повітів» – Дубенського, Острозького, Базалійського, Степанського, Чуднівського, Пиківського, Вільського; чисельність представників була різною, в основному від 5 до 10, залежно від кількості вислуг у «повіті»⁵⁶. Якусь стабільність такі з'їзди приносили, але за умови відсутності єдиного центру управління вона мала тимчасовий характер.

Стабілізація в ординації наступила лише після досягнення у березні 1633 р. повноліття Владиславом-Домініком. Принагідно слід зауважити, що норма уставу про те, що ординату для вступу в повноваження має бути 24 роки не була дотримана. Так, зрештою, як і не була дотримана щодо його сина Олександра-Януша, який увійшов у повноцінні права управління ординацією після досягнення повноліття. Характерно, що період опіки над обома неповнолітніми ординатами майже співпав і склав близько 12 років. Немає сумнівів, що відсутність у них повної дієздатності не давало змоги створення й зміцнення ефективних управлінських механізмів і не сприяло повній реалізації планів Януша Острозького щодо свого дітища.

Одним з основних мотивів, що сприяли схваленню з боку сейму й монарха ідеї створення ординації, було гарантійне зобов'язання Я. Острозького зміцнити оборону Речі Посполитої. Зокрема, князь зобов'язував її титуляр-

⁵⁵ AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. Dział V. – Sygn. 8031. – S. 145.

⁵⁶ ANK. – Archiwum Sanguszków. – Sygn. 75/III. – S. 201-202.

рів збудувати добре укріплений замок у Подільському воєводстві й забезпечити його всією необхідною зброєю та провіантом для жовнірів⁵⁷. Цей пункт устави виконаний не був і, що характерно, якимось не дуже турбував сучасників. Можливо відповідь на таке замовчування слід шукати в факті відсутності земельних володінь ординації на території Подільського воєводства. Якщо ж їх не було, то на чийх землях мав бути збудований замок? Крім цього, слід мати на увазі, що в час укладення тексту устави Я. Острозьким в публіцистиці Речі Посполитої надзвичайно популярними були різні проекти, скеровані на посилення обороноздатності країни на її південних рубежах. Практично всі вони, попри те, що деякі висувалися дуже впливовими політиками Речі Посполитої, залишилися нереалізованими⁵⁸. В цій галереї нереалізованих проектів знайшлося й місце для плану будівництва оборонного замку в Подільському воєводстві.

Зовсім інакше виглядала справа з нормою ординації виставляти для війська 300 кіннотників і 300 піхотинців. І стосовно числа, і щодо випадків виставлення цього війська невдовзі після смерті Я. Острозького розпочалася дискусія. Олександр Заславський як батько двох перших ординатів вважав, що надсилати його варто у випадку війни проти ворогів християнства, а не в разі кожного татарського нападу. Він навіть давав доручення панам Бронецькому (Мартину?), Малаховському і київському підкоморію (Стефану Немиричу) добиватися на сеймі прийняття подібного рішення. Крім цього, О. Заславський скаржився на те, що чисельність війська, визначеного краківським каштеляном, була розрахована на всі маєтності ординації. Тому він вважав, що Теофілія Тарлувна як державця частини ординатських маєтностей має виставляти 100 піхотинців і це число було визначено опікунами устави. Говорячи, напевно, про Хотинську війну О. Заславський стверджував, що він надіслав до війська свого батька волинського воєводи Януша Заславського 100 угорських піхотинців від ординації, 100 кіннотників від себе і якимсь точно невизначене число військових людей, набраних батьком від імені внука – її титуляра⁵⁹.

Спроби О. Заславського зменшити військо ординації легальним шляхом не увінчались успіхом. Сейм 1624 р. в конституції «Supplement wojska kwarcianego» зобов'язав нащадка Я. Острозького (В.-Д. Заславського) й опікунів устави виставляти 600 військовиків для оборони південно-східних рубежів від ймовірних нападів татар і турок⁶⁰. Те ж саме було стверджено

⁵⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Rkps 362. – S. 187-192; rkps 3174. – S. 51-61; rkps 110. – S. 1015-1033; Biblioteka PAN w Kórniku. – Rkps 340. – S. 86-92.

⁵⁸ Czaplinski W. Propaganda w służbie wielkich planów politycznych // *Ejusdem*. O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy. – Warszawa, 1966. – S. 167-169.

⁵⁹ ANK. – Archiwum Sanguszków. – Sygn. 75/III. – S. 53-54.

⁶⁰ Volumina constitutionum. – Warszawa, 2010. – T. 3, vol. 1. – S. 333; Akta publiczne do interestu ordynacji Ostrogskiej należącej (загальна пагінація відсутня).

в конституції сейму 1627 р. «Obrona Ukrainy od rogan». В ній в переліку військ, що мали обороняти Україну від татар поряд з гетьманським військом, вибранцями з Малопольщі, людьми місцевих староств, реєстровими козаками названі і люди з ординації краківського каштеляна⁶¹. Сейм 1628 р. схвалив таку ж за назвою конституцію, де зобов'язав вище перераховані військові підрозділи, включно зі сформованими на підставі устави, не покидати покладену на них функцію оборони кордону від татарських нападів⁶².

Проте час від часу ординати намагалися уникнути військових повинностей, передбачених текстом устави. Це викликало обурення рядової шляхти. Зокрема, вишенський сеймик Руського воєводства, що відбувся в грудні 1632 р., зобов'язував своїх послів на коронаційний сейм нагадати, щоб «люди з ординації князя Острозького на оборону країв наших ставали»⁶³. У січні 1638 р. вишенський сеймик висунув чергові претензії до її війська. Дійшло до того, що шляхта вимагала заборонити будь-які приватні устави на маєтності, оскільки під час козацьких повстань, за її даними, військових підрозділів з Острозької ординації в урядово-шляхетських військах не було⁶⁴. Претензії мав вишенський сеймик і щодо участі її хоругов в бойових діях під час Хмельниччини. У червні 1652 р. цей сеймик доручив своїм послам вимагати на сеймі, щоб ординаційні підрозділи утримувалися за власні кошти, а не державні⁶⁵. Після смерті Владислава-Домініка його малолітній син Олександр-Януш (насправді опікуни) не виставив з ординації підрозділів проти турок і татар, за що був засуджений сеймовим судом у 1667 р., але згодом, після наведення доказів про неможливість їх відправлення з огляду на знищення її маєтностей, був від цього вироку звільнений⁶⁶.

В дійсності хоругви ординації брали участь у практично всіх військових кампаніях Речі Посполитої. Відразу ж сформуватися знаменита ординаційна міліція, якою її описують в XVIII ст.⁶⁷, не могла з огляду на організаційні та фінансові причини. Тому на перших порах титуляри устави зобов'язували виставляти військовиків з її маєтностей. Так, наприкінці 1623 р. О. Заславський від імені свого сина Владислава-Домініка видав універсал про мобілізацію людей до війська. Зокрема, з волостей і ключів – Тетієва,

⁶¹ Volumina constitutionum. – Warszawa, 2013. – Т. 3, vol. 2: 1627-1640. – S. 13; Akta publiczne do interesu ordynacji Ostrogskiej należącej (загальна пагінація відсутня).

⁶² Volumina constitutionum. – Т. 3, vol. 2. – S. 38; Akta publiczne do interesu ordynacji Ostrogskiej należącej. – К. В (загальна пагінація відсутня).

⁶³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bemandyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1909. – Т. 20: Lauda sejmikowe. – Т. 1: Lauda wiszeńskie 1572-1648 r. – S. 336.

⁶⁴ Ibidem. – S. 413.

⁶⁵ Ibidem. – Lwów, 1911. – Т. 21: Lauda sejmikowe. – Т. 2: Lauda wiszeńskie 1648-1673 r. – S. 100-101.

⁶⁶ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 223.

⁶⁷ Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III. – Wrocław, 2003. – Т. 2. – S. 403-405.

Лобачева, Кошова, П'ятигор – мали надіслати 40 вершників, з Янушпольської волості – 10. Окремо мали надсилати вершників міщани, які користувалися самоуправлінням: Краснополя – 10, Липовця – 20, Острожця – 10, Чуднова – 10, Житомира, де Олександр був старостою, – 20⁶⁸. Приклад Житомира підтверджує, що О. Заславський як опікун перших двох ординатів змішував свої володіння й держави з маєтностями устави, можливо намагаючись за рахунок цього зменшити загальне число надісланих до війська солдат.

Однак тиск шляхти, який знаходив своє відображення в рішеннях сеймиків та сеймів, поступово змусив О. Заславського почати формувати окремі хоругви ординації. Коли вони були сформовані сказати важко, але вже у вересні 1633 р. під час Смоленської війни одна з таких хоругв чисельністю 100 вершників перебувала в Чернігові й відіграла певну роль в утриманні місцевого замку від захоплення його московськими воеводами Федором Бутурліним та Григорієм Аляб'євим⁶⁹. Інша частина війська ординації у жовтні того ж року прибула під Котюжани, на Поділля, для протистояння можливому нападу татарського війська Кантемира⁷⁰. В жовтні 1637 р. частина її підрозділів знову перебувала на Поділлі, очікуючи можливих нападів з півдня⁷¹. Всупереч твердженню руської шляхти на вишенському сеймику в 1638 р., підрозділи ординації брали участь в придушенні козацьких повстань 1637-1638 рр. У грудні 1637 р. її підрозділи перебували під Паволоччю, де планували разом з військами Яреми Вишневецького та Миколая Потоцького проведення операції проти козаків, у червні наступного року вони перебували біля Фастова, направляючись до переправи через Дніпро; піхота ординації брала участь й у битві під Старцем⁷². Трохи раніше, у своєму посланні учасникам сейму 1638 р., що відбувся в пік протистояння влади з козаками, коронний гетьман Станіслав Конецпольський заявляв, що люди «пана краківського» (Януша Острозького) до послуги Речі Посполитої є завжди готові. Те ж саме (по суті) він повторив у своєму проєкті фінансового забезпечення кварцяного війська в 1642 р.⁷³ Ставали війська ординації «на потребу» Речі Посполитої і в середині 1639 р., коли перебували у військовому таборі над Тясминем. Згодом вони взяли участь у поході коронного війська до Кодацької фортеці й Задніпров'я⁷⁴. Зимою 1640 р. хоругви

⁶⁸ ANK. – Archiwum Sanguszków. – Sygn. 75/III. – S. 365.

⁶⁹ *Pulaski K. Pierwsze lata publicznego zawodu Adama Kisiela (1627-1635) // Ejusdem. Szkice i poszukiwania historyczne. – Kraków, 1887. – S. 220-222; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – Київ, 2006. – С. 128.*

⁷⁰ *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646. – Kraków, 2005. – S. 145.*

⁷¹ *Ibidem. – S. 419.*

⁷² *Ibidem. – S. 439, 498, 508.*

⁷³ *Ibidem. – S. 700, 704.*

⁷⁴ *Ibidem. – S. 542, 546.*

ординації протистояли татарам на Південній Київщині⁷⁵. Зимою 1646 р. надвірні війська В.-Д. Заславського чисельністю 800 осіб, в т. ч. і з устави, під командуванням Криштофа Корицького взяли участь в поході коронного війська на українське лівобережжя з метою запобігання татарському нападу⁷⁶. Під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. острозька міліція брала участь практично у всіх великих битвах – під Корсунем, Костянтиновим, Зборовом, Берестечком⁷⁷.

Отже, в питанні реалізації волі Януша Острозького щодо створення війська ординації значних відступів від його задуму не було. Більше того, діяльність острозької міліції поширювалася не лише на боротьбу з татарами і турками, як це визначалося уставою, але й на практично всі військові конфлікти, що розвивалися в українських землях, а згодом і за їх межами (Віденська битва тощо). Уявлення шляхти про недостатню задіяність ординаційних підрозділів у тих чи інших конфліктах виникало з факту певної розмитості військових формувань, керованих В.-Д. Заславським. Крім військ ординації, він виставляв якусь частину вояків зі своїх дідичних маєтностей, а все це разом ототожнювалося з його особою, без чіткого розподілу обох контингентів. Достеменно відомо, що на постійній основі В.-Д. Заславський утримував близько 150 жовнірів – піхотинців, драгунів і татар⁷⁸. Разом з тим, навіть у мирних подорожах державою озброєний почет магната значно перевищував це число. Так, під час поховання у Замості Катерини Замоїської з Острозьких на початку листопада 1642 р. В.-Д. Заславського супроводжував збройний загін, що складався з 600 осіб⁷⁹. Немає сумніву, що хоругви ординації виступали своєрідним мобілізаційним ресурсом її титуляра. Тому можна стверджувати, що саме її підрозділи складали основу його приватного війська, а перевищення їх чисельності (600 вояків) з'являлося лише в особливих випадках, які вимагали підвищеної мобілізації військових ресурсів Речі Посполитої.

Таким чином, протягом перших десятиліть функціонування Острозької ординації в основному відповідало задуму її фундатора – краківського каштеляна Януша Острозького. Дотримувалися принципи невідчужуваності та спадкування маєтностей, з яких постачалося необхідне число озброєних людей, що виконували військові завдання в складі коронної армії. В останній сфері відбулося навіть певне розширення. Якщо в тексті устави передбачалося, що міліція створюється лише для протистояння з ворогами

⁷⁵ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 590-591.

⁷⁶ Stanisława Oświęcima dyaryusz 1643-1651 // Scriptores rerum Polonicarum. – Kraków, 1907. – T. 19. – S. 109-112; Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... – S. 687-688.

⁷⁷ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 221.

⁷⁸ Czaplinski W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. – Warszawa, 1976. – S. 62.

⁷⁹ Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Warszawa, 1980. – T. 2: 1637-1646. – S. 326.

християнства – турками і татарами, то в дійсності, починаючи з 1630-х рр. вона використовувались і для боротьби з ворогами-християнами – зовнішніми (Московська держава) і внутрішніми (козаки). Однак чіткість і завершеність новостворюваних інститутів ординації виглядала в очах сучасників недостатніми. Причина цього лежала на поверхні – в силу об'єктивних обставин з перших 53 років існування ординації (коли її титулярами були Заславські – Францішек, Владислав-Домінік та Олександр-Януш) майже половина (26 років) припала на час малолітства ординатів і керівництва нею опікунами. Останні або були не зацікавлені у виконанні своїх повноважень і, відповідно, мало цікавилися справами ординації, або були матеріально вмотивовані й намагалися використати її ресурси в своїх особистих цілях. Для першого періоду опікунства (1620-1633), крім вище названих тенденцій, було притаманне (до кінця 1629 р.) ще й гостре протистояння між опікунами та батьком малолітніх ординатів Олександром Заславським. Всі ці процеси повільно підточували організаційні основи ординації, не давали можливості їй повністю інституюватися згідно задуму князя Януша Острозького. Дошкульного удару по економіці ординації завдала козацька революція середини XVII ст. В свою чергу, шляхетський соціум був незадоволений виключенням з майнового обігу величезного масиву потенційно привабливих маєтностей в південно-східних воєводствах Речі Посполитої, недостатньою, на його колективний погляд, участю ординації в сферах життя держави, які вимагали від неї різних видатків (військо, податки). З посилення у цьому соціумі магнатської верстви, що припало на другу половину XVII ст., це невдоволення перейшло зі сфери колективної свідомості до конкретних суб'єктів, здатних використовувати його в своїх корисних цілях. Як наслідок, в суспільстві Речі Посполитої ставав стійким тренд на необхідність ліквідації ординації, тим більше, що хаос з її спадкуванням цьому лише сприяв. Так поступово дезавувався задум Януша Острозького, доводилася примарність його реалізації, що, зрештою, й призвело до ліквідації Острозької ординації.